

ANDRZEJ PRZYBYSZEWSKI

Struktura organizacyjna i zasięg działania krakowskiego okręgu SZP – ZWZ – AK¹

Okupacja niemiecka rozpoczęła się w Krakowie 6 września 1939 roku. Ziemia Krakowska była broniona przez najsilniejszą z polskich armii – Armię „Kraków”, dowodzoną przez gen. Antoniego Szyllinga². W wyniku jednak ogólnego rozwoju sytuacji oddziały polskie były zmuszone do opuszczania kolejnych linii oporu i już w pierwszej połowie września niemal całe Krakowskie znalazło się pod okupacją. Wszędzie, na zajmowanym przez Wehrmacht terenie, powstawała niemiecka administracja, mająca tu sprawować swe rządy w imieniu Führera. 25 września naczelnym szefem administracji okupowanych ziem polskich został mianowany przez Hitlera dr Hans Frank. 12 października 1939 roku Hitler utworzył z części zajętych ziem polskich tzw. Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych ziem polskich (GG) z dr Hansem Frankiem – jako Gubernatorem – na czele. Stolicą GG został Kraków. Tu też była siedziba jednego z czterech – obok Warszawy, Radomia i Lublina – dystryktów, które były jednostkami administracyjnymi Gubernatorstwa³.

Ludność polska w Krakowie znalazła się w bardzo trudnej sytuacji. W mieście, które stało się siedzibą licznych władz administracyjnych, od centralnych aż po miejskie, szybko wzrastała liczba ludności niemieckiej. Oto jak opisuje sytuację w Krakowie historyk, a zarazem świadek tych wydarzeń, Kazimierz Pluta-Czachowski:

„Każdy dom inteligencki Krakowa mieścił przynajmniej jedną rodzinę proniemiecką lub miał niemiecki kwaterek. Całe życie polskie zostało poddane jak najściślejszemu dozorowi okupanta. Stworzyło to wyjątkowo trudne warunki dla konspiracji, która w każdym szczególe wymagała wielkiej czujności, zdecydowania i od-

¹ Połączenie tych trzech organizacji (SZP – ZWZ – AK) oparte jest na historycznych związkach między tymi strukturami, zapewniającymi – mimo oczywistych różnic – również pewną ciągłość organizacyjną.

² Działania Armii „Kraków” we wrześniu 1939 roku opisuje szczegółowo w swej monografii W. Steblik, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975, 1989.

³ Na temat rządów H. Franka w GG zob. m.in. S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956 oraz *Okupacja i ruch oporu w „Dzienniku Hansa Franka” 1939 – 1945*, t. I – II, red. S. Płoski, Warszawa 1970.

wagi, a przy tym precyzyjnych przemysłów i organizacji, gdyż już i bez konspiracji wszystkie więzienia Krakowa i okolic pełne były aresztowanych Polaków”⁴.

Mimo tego terroru, na terenie całej południowej Polski, w tym i w samym Krakowie, zaczęły masowo powstawać organizacje konspiracyjne, mające na celu walkę z okupantem. Początkowo były to nieduże grupy oparte w zasadzie na różnych więziach – środowiskowych, zawodowych – z okresu przedwojennego. Wkrótce niemal wszystkie weszły w skład SZP lub następnie ZWZ. Należy tu pokrótce przedstawić ważniejsze z nich.

Na szczególną uwagę zasługuje założona przez mjr rez. Kazimierza Kierzkowskiego Organizacja Orła Białego⁵. Powstała jako jedna z pierwszych i wkrótce stała się najsilniejszą. Tworzona była na bazie przygotowanej przez Oddział II Sztabu Głównego sieci dywersyjno-wywiadowczej Śląska, Zagłębia i COP-u (tzw. dywersji pozafrontowej). Jednym z jej pierwszych i głównych zadań było organizowanie pomocy dla ludności Śląska uciekającej przed represjami na wschód – przede wszystkim w okolice Krakowa i Kielc. OOB miała swoje siatki – oprócz krakowskiej – w Kieleckim, Lubelskim i Warszawskim. Kiedy wiosną 1940 roku tworzone w ramach ZWZ pion Związku Odwetu, wiele jego ogniw powstało na bazie siatek dywersyjnych OOB.

Na czele Rady Naczelnej i Zarządu Głównego Organizacji stał mjr rez. Kazimierz Kierzkowski („Prezes”), wydziałem wojskowym jako Komendą Główną kierował ppłk dypl. Kazimierz Pluta-Czachowski („Gołdyn”), zaś Wydziałem społeczno-politycznym zawiadywał kpt. rez. mgr Ludwik Muzyczka („Sułkowski”). W Okręgu Krakowskim przewodniczącym Rady i Zarządu Okręgowego został Władysław Kabaciński, kierownikiem wydziału wojskowego – major dypl. rez. Paweł Zagórowski („Strzemie”), a kierownikiem wydziału cywilnego – inż. Zygmunt Stmajzen.

25 września 1939 roku udał się na Węgry, z ramienia OOB, inż. Stefan Bock („Kozioł”) w celu nawiązania kontaktu z ambasadą polską; powrócił 7 października z poleceniem oczekiwania na dyrektywy rządu. 16 października, w wyniku rozmów z przebywającym w Krakowie Dowódcą Głównym Służby Zwycięstwu Polski, gen. Tokarzewskim, OOB została podporządkowana SZP, zachowując tymczasowo swoją samodzielność.

Obok OOB do większych organizacji działających na omawianym terenie należała Tajna Organizacja Wojskowa, która posiadała swe komendy powiatowe w Myślenicach, Brzesku, Bochni, Limanowej, Muszynie, Zakopanem, Tarnowie, Dębicy, Mielcu, Gorlicach i Jaśle. Silną organizację pod nazwą „Dywizja Podhalańska w Konspiracji” stworzył płk Aleksander Stawarz („Baca”, „Leśniczy”). Terenem jej

⁴ K. Pluta-Czachowski, *Polskie Państwo Podziemne – Fundamenty konspiracji*, Kierunki 1981, nr 39.

⁵ K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1987.

działania były okolice Nowego Sącza, a w jej skład wchodził przede wszystkim byli żołnierze 2 Brygady Górskiej, którą płk Stawarz dowodził we wrześniu 1939 roku. Z czasem teren działania Dywizji rozszerzył się na okolice Żywca i Sanoka. Po aresztowaniu płk „Bacy” w styczniu 1941 roku, Dywizja zasiła szeregi ZWZ⁶.

Płk Adam Eppler („Kobyłański”), uczestnik bitwy pod Kockiem, po ucieczce z niewoli niemieckiej w Radomiu przybył do Krakowa i stworzył organizację, która swym oddziaływaniem objęła rejon Tarnowa, Miechowa i Myślenic. Po odejściu płk „Kobyłańskiego” na Zachód, jego organizacja weszła w skład ZWZ⁷.

„Organizacja Wojskowa Krakowa” została utworzona przez płk Tadeusza Komorowskiego („Korczak”). Współpracowali z nim m.in. ppłk dypl. Klemens Rudnicki („Józef”), ppłk Edward Godlewski („Izabela”) i ppor. Włodzimierz Ledóchowski. Z czasem Organizacja przyjęła nazwę „Kaerge” od pierwszych liter nazwisk jej twórców⁸.

20 października 1939 roku przybył do Krakowa płk dypl. Julian Filipowicz („Róg”). Przywiózł on ze sobą rozkaz gen. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego polecający mu zorganizowanie na tym terenie – na bazie istniejących już organizacji konspiracyjnych – Krakowskiego Okręgu Służby Zwycięstwu Polski. Zadanie nie było łatwe. Z jednej strony duże nasycenie terenu siłami okupacyjnymi stwarzało ogromne niebezpieczeństwo dla każdego, kto podejmował pracę konspiracyjną. Z drugiej zaś funkcjonowanie wielu, mniej lub bardziej silnych grup konspiracyjnych, o różnym zabarwieniu ideowym i o różnym stosunku do powstającej dopiero SZP – stanowiło poważną przeszkodę na drodze do zjednoczenia wszystkich sił pragnących walczyć z okupantem.

Pułkownik Filipowicz rozpoczął swoją działalność do zmontowania sztabu Okręgu. Szefem sztabu został mjr Jan Cichocki („Jaś”, „Kabat”); poza nim sztab Komendy Okręgu tworzyli m.in. kpt. Władysław Galica („Bródka”) – szef Oddziału I oraz kpt. Tadeusz Polkowski („Florian”) – szef Oddziału II.

Terytorialnie Krakowski Okręg pokrywał się z Dystryktem Kraków. Południowa i zachodnia granica Okręgu biegła jak granica GG z Węgrami, Słowacją i Rzeszą. Północną rubież stanowiły północne granice przedwojennych powiatów Olkusz i Miechów, dalej granica Okręgu pokrywała się z północną i wschodnią granicą powiatu Pińczów do Wisły, a następnie docierała wzdłuż Wisły do ujścia Sanu. Od wschodu obszar Okręgu ograniczały wschodnie granice powiatów Tarnobrzeg, Nisko, Łańcut, Jarosław, Przemyśl, Brzozów i Sanok.

Struktura organizacyjna SZP przewidywała tworzenie Okręgów, jako jednostek bezpośrednio podległych Dowództwu Głównemu. Komendantom Okręgów podlegały zaś Inspektoraty, obejmujące teren kilku obwodów (na ogół 3 – 4), które w zasadzie pokrywały się terytorialnie z przedwojennymi powiatami. Najniżej usytuowa-

⁶ Tenże, *Polskie Państwo Podziemne – Fundamenty konspiracji*, Kierunki 1981, nr 37.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

nymi w tej strukturze jednostkami były placówki SZP działające w poszczególnych gminach⁹.

Teren Okręgu Krakowskiego podzielono na 9 Inspektoratów:

- Kraków z obwodami Kraków-Miasto, Kraków-Powiat, Bochnia i Myślenice;
- Miechów z obwodami Miechów, Olkusz i Pińczów;
- Nowy Sącz z obwodami Nowy Sącz, Gorlice i Limanowa;
- Nowy Targ z obwodami Nowy Targ, Rabka i Zakopane;
- Tarnów z obwodami Tarnów, Brzesko i Dąbrowa Tarnowska;
- Krosno z obwodami Krosno, Brzozów, Jasło i Sanok;
- Tarnobrzeg z obwodami Tarnobrzeg, Mielec i Nisko;
- Przemyśl z obwodami Przemyśl, Jarosław, Łańcut i Przeworsk;
- Rzeszów z obwodami Rzeszów, Dębica i Kolbuszowa (od lata 1942, wcześniej

w Inspektoracie Tarnobrzeg).

Teren Okręgu podzielono więc na 30 obwodów.

W strukturze tej zaszły w latach następnych dwie poważniejsze zmiany. Pierwsza z nich to połączenie w maju 1941 roku Inspektoratów Nowy Sącz i Nowy Targ w jeden Inspektorat Nowy Sącz (Podhalański) z zachowaniem dotychczasowego podziału na obwody. Zmiana ta okazała się konieczna ze względu na trudności organizacyjne, jakie wystąpiły po masowych aresztowaniach na tym terenie wiosną tego roku. Druga zmiana natomiast miała na celu przede wszystkim ułatwienie łączności między Sztabem Okręgu w Krakowie a najbardziej oddalonymi inspektoratami i obwodami. Utworzono więc wiosną 1943 roku Podokręg Rzeszów z ppłk dypl. dr Kazimierzem Putkiem („Zworny”) – dotychczasowym szefem Sztabu Okręgu – na czele. Siedzibą Komendy Podokręgu był Rzeszów, a podporządkowane mu zostały Inspektoraty Krosno, Przemyśl, Rzeszów i Tarnobrzeg¹⁰.

W ramach organizowanego od stycznia 1940 roku (na mocy rozkazu Naczelnego Wodza z 13 listopada 1939 roku) Związku Walki Zbrojnej utworzono IV – Krakowsko-Śląski (Południowy) Obszar z siedzibą w Krakowie. Podporządkowane mu zostały Krakowski i Śląski Okręgi ZWZ. Komendantem Obszaru mianowano płk Tadeusza Komorowskiego („Prawdzie”), szefem Sztabu mjra Jana Cichockiego („Kabat”). Okręgiem Krakowskim nadal dowodził płk „Róg”, a jego nowym szefem Sztabu został ppłk Władysław Galica („Bródka”).

Praca konspiracyjna, prowadzona w warunkach ciągłego zagrożenia, wymagała od jej uczestników szczególnych predyspozycji. Nie wszyscy jednak okazywali się być do niej odpowiednio przygotowani, co często prowadziło do zdekonspirowania

⁹ M. Karaszewicz-Tokarzewski, *U podstaw tworzenia Armii Krajowej, Zeszyty Historyczne*, z. 6, Paryż 1964.

¹⁰ O zorganizowaniu Podokręgu Rzeszów meldował gen. Komorowski Naczelnemu Wodzowi w „Meldunku Organizacyjnym Nr 220 za czas od 1 III 43 do 31 VIII 43” z dn. 31 sierpnia 1943 r.; zob. *Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945*, t. III, s. 115, Wrocław – Warszawa – Kraków 1990.

Organizacji. Szczególnie niebezpieczne i tragiczne w następstwa były masowe aresztowania, tzw. wsypy. Często liczne aresztowania zakłócały lub wręcz uniemożliwiały kontynuowanie pracy organizacyjnej. Na ogół jednak wkrótce kontakty odnawiano i działalności nie przerywano. Największe uderzenie na terenie Okręgu Krakowskiego nastąpiło wiosną 1941 roku. W kwietniu tegoż roku gestapo rozbiło cały Sztab Obszaru – sam gen. Komorowski ledwo uniknął aresztowania. Czasowo musiał zawiesić swą działalność również Sztab Okręgu. Aresztowania sięgnęły daleko w teren. Komorowski, zdekonspirowany w Krakowie, odszedł do Warszawy. Wówczas też odszedł z Krakowa płk Filipowicz.

Skutkiem tych aresztowań było rozwiązanie 1 lipca 1941 roku Komendy IV Obszaru ZWZ i ponowne bezpośrednie podporządkowanie Okręgów Krakowskiego i Śląskiego Komendzie Głównej ZWZ. Nowym Komendantem w Krakowie został płk dypl. Zygmunt Miłkowski („Wrzos”), a jego szefem Sztabu mianowano ppłk dypl. dr Kazimierza Putka („Gama”)¹¹.

Płk Miłkowski stanął w Krakowie przed trudnym zadaniem. Przyszło mu odbudowywać rozbitą sztab Okręgu i innych podległych jednostek, nawiązywać pozrywane kontakty, niemalże organizować pracę konspiracyjną na terenie Okręgu od podstaw. W ciągu ponad rocznej pracy w Krakowie „Wrzos” dobrze wywiązał się z nałożonych nań zadań. Kiedy w listopadzie 1942 roku odwołano go do Warszawy, Okręg funkcjonował już normalnie i był przygotowany do rozwinięcia działań wymierzonych w siły okupacyjne.

Głównymi kierunkami działań w zakresie walki bieżącej na terenie Okręgu były sabotaż i dywersja, mające na celu zdeorganizowanie życia okupanta oraz niszczenie jego potencjału militarnego i gospodarczego. Polegało to przede wszystkim na wykonywaniu sabotażu w fabrykach oraz na trasach i w środkach komunikacyjnych. Na obszarze Okręgu znajdowało się szereg ważnych dla okupanta zakładów przemysłowych (przede wszystkim COP), a ponadto przebiegała tędy ważna ze strategicznego punktu widzenia linia kolejowa Przemyśl – Wrocław z odgałęzieniami do Nowego Sącza i w kierunku Warszawy. Znaczenie tego terenu wzrosło zdecydowanie po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej, kiedy to całe Krakowskie stało się bezpośrednim zapleczem frontu.

Ważnym zadaniem, które spadło na Okręg Krakowski, było zorganizowanie przerzutu kurierów przez granicę na Węgry¹². W Okręgu funkcjonowały trzy – spośród czterech – główne trasy przerzutowe, mianowicie:

- 1) sanocka – w rejonie Przełęczy Łyskowskiej i Dukielskiej;
- 2) spiska – Szczawnica, Nowy Sącz, Piwniczna, Muszyna, Magura Spiska;

¹¹ O przebiegu aresztowań w Krakowie meldował gen. Rowecki do Centrali w „Meldunku Nr 70” z dn. 23 czerwca 1941; zob. *AK w dokumentach*, t. II, s. 9 – 12.

¹² H. Łatkowska-Rudzińska, *Łączność zagraniczna Komendy Głównej Armii Krajowej 1939 – 1944. Odcinek „Południe”*, Lublin 1985.

3) orawska – Zakopane, Wysokie Tatry, Szczyrbskie Pleso, Chyżne, Twardoszyn.

Do czasu klęski Francji w czerwcu 1940 roku łączność kurierska była podstawową formą kontaktów między organizacją w kraju a rządem na emigracji. Później na pierwszy plan wysunęły się łączność radiowa i lotnicza, lecz mimo to komunikacja kurierska nadal była utrzymywana.

Rozkazem Naczelnego Wodza z dn. 11 lutego 1942 roku utworzono w kraju, w oparciu o struktury ZWZ i z zachowaniem ciągłości organizacyjnej, Armię Krajową.

Praca organizacyjna na terenie Okręgu rozwinęła się w pełni w czasie, gdy Komendantem mianowany został 1 grudnia 1942 roku płk Józef Spychalski („Luty”). Był on cenionym oficerem, a jego umiejętności i popularność sprawiły, że został ściągnięty z Zachodu do kraju na osobistą prośbę gen. Roweckiego. W ciągu 1943 roku wykonano na terenie Okręgu szereg głośnych akcji bojowych, m.in. odbicia więźniów, ataki na szlaki komunikacyjne itp. Wzmocniono też znacznie siły AK.

Rosnąca aktywność grup konspiracyjnych zmuszała okupanta do zwiększania swoich sił na tym terenie, o czym świadczą meldunki wywiadu AK.

Celem płka Spychalskiego było takie rozbudowanie sił Armii Krajowej na terenie Okręgu, aby w stosownej chwili były one w stanie podjąć regularną walkę z wycofującym się okupantem. Zanim jednak to nastąpiło, 24 marca 1944 roku gestapo aresztowało „Lutego” wraz z grupą bliskich współpracowników. Jego następcą mianowano płka Edwarda Godlewskiego („Garda”)¹³.

Realizacja „Burzy” na Ziemi Krakowskiej to temat do oddzielnego omówienia; dość będzie w tym miejscu wspomnieć, że Armia Krajowa na tym terenie zmobilizowała około 90 tysięcy żołnierzy zorganizowanych w dywizje i pułki odpowiadające numeracją i lokalizacją oddziałom Wojska Polskiego sprzed 1939 roku. Żołnierze AK odegrali ogromną rolę w wyzwolaniu tych ziem współdziałając wszędzie z oddziałami Armii Czerwonej i organizując tzw. republiki partyzanckie, które stanowiły – lub mogły stanowić – przyczółki dla będących w ofensywie Rosjan.

Z końcem lipca 1944 roku front zatrzymał się na linii Wisłoka – Wisła. Działania partyzanckie na zachód od tej linii trwały jednak nadal. Kiedy było już wiadomo, że nowa ofensywa radziecka ruszy dopiero w następnym roku, dowódcy oddziałów AK byli zmuszeni częściowo zdemobilizować swoich ludzi, a tym, którzy pozostali w lesie, zapewnić warunki do przetrwania zimy. Obowiązki te spadły już jednak na nowego komendanta Okręgu – płk Przemysława Nakoniecznikoff-Klukowskiego („Kruk 2”), który objął tę funkcję po aresztowanym 22 października 1944 roku płk „Gardzie”.

Należy w tym miejscu wspomnieć o pobycie w Krakowie gen. Rostworowskiego („Odra”). Przybył on do miasta w lipcu 1944 roku z zadaniem koordynowania

¹³ A. Marczyński, *Pułkownik Edward Godlewski, komendant Okręgu Armii Krajowej Kraków*, Studia Historyczne R. 25: 1982, z. 2, s. 257 – 271.

działań w ramach „Burzy” na terenie trzech Okręgów: Krakowskiego, Kieleckiego i Śląskiego. Jego szefem Sztabu był skoczek z Anglii, mjr Jan Górski („Chomik”). Gen. Rostworowski, po blisko miesięcznym pobycie w Krakowie, został 11 sierpnia aresztowany i wkrótce zamordowany przez gestapo.

19 stycznia 1945 roku Komendant Główny Armii Krajowej, gen. Leopold Okulicki („Niedźwiadek”) wydał do swych podwładnych rozkaz rozwiązujący szeregi organizacji i zwalnający jej żołnierzy ze złożonej przysięgi.

Ziemia Krakowska była terenem trudnym do prowadzenia pracy konspiracyjnej. Decydowały o tym przede wszystkim takie elementy, jak rola samego Krakowa dla okupanta, duża liczba sił niemieckich, a także funkcje gospodarcze i strategiczne regionu. Mimo tych niełatwych warunków udało się stworzyć tu drugi pod względem liczebności i aktywności – obok Warszawy – ośrodek pracy konspiracyjnej. Było to niewątpliwie zasługą doskonałej kadry dowódczej, choć nie mniej istotny czynnik stanowiły tradycje niepodległościowe wśród mieszkańców Krakowskiego.